

KOSMAČEVE NOVELE

Obravnavava sodobnih avtorjev

Srednješolec našega časa se zanima predvsem za tehniko, šport, film, modo in zabavo. Krivico pa bi mu delali, če bi trdili, da ne kaže nobenega zanimanja za leposlovje. Seveda ga bolj veseli branje po lastni izbiri kakor pa tisto, ki mu ga predpisuje šola. In po navadi tudi bolj tuja slovstva kakor pa domače, zlasti starejši avtorji, ki se mu zde malo zanimivi in preveč znani. Pozoren pa postane pri slovenski moderni, zlasti Cankarju, in tak ostane pri vsej novejši literaturi, prozi in poeziji, seveda če je ne obravnavamo šolsko šablonsko, ker mu je pač s svojimi življenjskimi problemi in morda tudi umetniškimi formami bližja.

Če hočemo, da bo dijak do literature, do določenih osebnosti in njihovih del, zavzel intimen, osebni odnos in črpal iz nje vse možne vrednote, moramo monotone šolske ure z narekovanjem podatkov spremeniti v nekakšne seminarje za *idejno-estetsko interpretacijo*. To prepotrebno notranjo reformo slovenskih ur pa bi mogli v celoti in takoj izvesti le tedaj, če bi imeli ustrezne in kvalitetne učbenike, slovstveno zgodovino in berila. V tem primeru bi se nam ne bilo treba ukvarjati z narekovanjem biografskih, bibliografskih in drugačnih podatkov in pred seboj bi imeli vsi — profesor in dijaki — skrbno izbrane leposlovne tekste, ob katerih bi lahko nemoteno in poglobljeno študirali.

Naša povojna Berila pa prav za novejša obdobja od moderne dalje kaj malo ustrezajo, ne glede na to, da jih na trgu ni moč dobiti ali pa jih dijaki ne nosijo v šolo. Pesniki in pisatelji bi morali biti srednješolcu predstavljeni z *najbolj značilnimi in kvalitetnimi* deli oziroma odlomki, tako pa prevladujejo dela s socialno politično tematiko in pogosto prav žurnalistično vrednostjo. Do slovstvene zgodovine za šole, se pravi poljudno pisanega priročnika, ki bi zgoščeno in pregledno obravnaval naš slovstveni razvoj, pa vse do danes sploh nismo prišli. Dokler takšnih idealno zasnovanih Beril ne dobimo, jih v posameznih izsekah lahko uspešno nadomešča sproti izhajajoči in vsem dostopni Kondor, ki se te naloge, kakor se zdi, prav dobro zaveda. V tej zbirki smo doslej med drugim dobili Cankarjev Križ na gori, Bevkovega Čedermaca in Prežihove Samorastnike ter dobra izbora Kozakovih in Kosmačevih novel. Nujno pa bi bilo, da bi v *pretehtanih in polnokrvnih* izborih čimprej dobili vse novejše noveliste, romanopisce in pesnike, ki so v učnem načrtu za srednjo šolo. Najprej morda najbolj plodovite med njimi, čez katerih delo je mogoč pregled le še specialnim poznavalcem in kjer že zaradi obsežnosti opusa kvaliteta ne more biti povsod enaka: Miška Kranjca, Bevka in Pregelja, med pesniki pa zlasti Gradnika, ki doslej sploh še ni dobil vstopa v Berila.

Koliko tak dober izbor dijaku, profesorju, a tudi vsakemu drugemu lahko nudi, sta mi dokazala Kozakovo Rodno mesto (urednik Mitja Mejak) in zdaj knjiga Kosmačevih novel Iz moje doline (Bojan Štih), prvo praktično, druga v teoriji. V tem članku naj pokažem, kako s takšnim izborom posamezno umetniško osebnost lahko za trajno približamo mlademu človeku.

Ciril Kosmač je vsebinsko tako življenjski in oblikovno tako dognan pisatelj, da bo študente gotovo pritegnil. Od poverjenika vem, da je v mnogih razredih naše gimnazije na Kondorja naročenih nad pol dijakov. Že kak mesec vnaprej jim bom torej priporočil, naj začno Kosmača pazljivo in z občutkom *prebirati* in si glavna opažanja tudi zapisovati. Ker je urednik posrečeno izbral

pol tekstov iz zbirke Sreča in kruh, pol pa jih je nastalo po osvoboditvi, bodo s knjigo dobili kar soliden pregled čez celotno pisateljevo ustvarjalnost.

Ko bomo po učnem načrtu predelali že domala vso novejšo leposlovno prozo in se nazadnje ustavili še pri našem pisatelju, bom študentom posredoval nekaj za umevanje njegovega dela potrebnih *podatkov*: Kje sta Idrijska dolina in Tolminska, njun zemljepisni položaj in gospodarski značaj. Socialne in politične razmere, v katerih so živeli primorski Slovenci med obema vojnama. Kosmač, bajtarski sin, mora opustiti študij, zaprt je po fašističnih ječah, pobegne čez mejo in začne pisati, živi v tujini, nato v partizanih, delo po osvoboditvi.

I. Nato bomo segli po knjigi in v šoli kaki dve uri porabili za *interpretacijo* enega izmed tekstov v Kondorju. Zaradi manjšega, časovno dostopnega obsega prihajata v poštev le dva: novela Sreča in črtica Gosenica. Ker je dijakom druga znana že iz Beril za bivšo nižjo in je z literarnoteoretičnega vidika prav, če si utrdijo pojme o noveli, se bomo odločili za *Srečo*. Po ponovnem, skupnem branju bomo ob sodelovanju vsega razreda skušali dognati najprej *snov in zgodbo, kraj in čas, značaje in razmere ter idejo oziroma motiv* novele. Vsaj večina je tekst že tudi doma prebrala, zato o dobro znani stvari lahko izčrpno govorimo. Živahen pomenek bo dal približno tele skupne rezultate (fabule tu seveda ne bom obnavljal, razvidna je iz drugih izvajanj):

Snov za novelo je pisatelj zajel iz mladostnih spominov in ustnega izročila, dogaja se v Idrijski dolini po prvi vojni. Kosmač posebno rad upodablja like malih, kakorkoli prizadetih in poniževanih ljudi, od katerih pa vendarle vsak vedno znova upa na srečo. Otročji in dobrodušni Strežek, ki je zrasel v revni bajti ob materinem krilu, pri svojih štiridesetih letih končno pričaka ženitev, toda nevesto mu pripeljeta beneška kramarja, in sicer že nosečo. »Njegov« otrok, bujna Tinka, ne doživi lepe ljubezni ob domačem študentu, prijatelju iz otroških let, ampak npravstveno propada kot služkinja pri karabinjerih in nato, ko zanosi in pobegne na tuje, kot vojaška prostitutka v Milanu. Ker je Strežek kljub tem nesrečam o Tinki vedno zaupljivo pripovedoval, da bo doživela svojo srečo, dajo ljudje takšno ime njenemu nezakonskemu dekletcu; Sreča pride na svet brez človeške pameti in obsojena na animalsko životarjenje ogroža sebe in druge, obedve z materjo končno ob povodnji utoneta v narasli Idrijski. Nesreča prehaja kot usodna dediščina in v vedno hujši obliki od Strežka na Tinko, od te pa na otroka, in sicer iz različnih vzrokov: iz Strežkove nedoraslosti in neodločnosti, iz Tinkine strastnosti in naivnosti; a tudi iz socialne bede, saj bi bil bajtar Strežek pri večji gospodarski trdnosti bolj samostojen in moški, pa tudi Tinki ne bi bilo treba iti za kruhom drugam, če bi jo lahko preživljal dom. Ob tej trojici ponižanih in razžaljenih kot oseba v noveli vidneje izstopa še sam pisatelj, sprva kot Tinkin neposredni mladostni prijatelj, kasneje le kot spremljevalec njene življenjske poti, hkrati pa kot lik naprednega slovenskega izobraženca na Primorskem, kakršne je fašistični režim zapiral in preganjal. Ob te štiri vidnejše osebe je Kosmač nanizal celotno domačo vaško srenjo — od kmetičev in otrok, kramarjev in klepetulj, župnika in učitelja do svojega očeta — v vsej socialni stiski Idrijske doline in dvajsetih let ter v skupni težnji po majhni sreči, a tudi v miselni zaostalosti in pobožnjaškem licemerstvu. Kosmačevi socialno ubogi, duševno okrnjeni in v ljubezni prevarani ljudje so od življenja bolj vajeni sprejemati udarce kot darove, zato so v pričakovanju sreče skrajno skromni. Kadar jih doleti nesreča, se zadovoljni tolažijo s tem, da bi jih lahko zadela še hujša; in celo smrt, ki pomeni dokončno odrešitev od trpljenja in razočaranj, je zanje samo posebne

vrste sreča. Vso novelo preveva avtorjev srčno topli, a tudi trpki humanizem; takšnega so mu narekovale tedanje socialno politične razmere.

Potem se bomo z dijaki pogovorili o nečem, na kar pri interpretiranju tako radi pozabljamo, bodisi iz lagodnosti ali iz neznanja: o *kompoziciji in tehniki ter o jeziku in slogu*. V zavest jim namreč mora priti, da za umetnino nista dovolj življenjska pristnost in topla človečnost, ampak tudi estetska dovršenost; poleg tega morajo spoznati, s kakšnimi sredstvi oblikuje avtor konkretno temo in so značilna tudi za njegovo umetniško individualnost.

Kompozicija naše novele je dokaj preprosta. Začenja in končuje se s pisateljevim razmišljanjem o sreči. V ta okvir je razpeta pripoved, ki teče na osnovi spominov največ v prvi osebi, prepričljivo naravno in vznemirljivo napeto. V kratki uvodni zgodbi pove pisatelj, kako bi pri otroških »bojnih« igrah kmalu zgubil oko. Jedro pripovedovanja pa sta med seboj povezani zgodbi o Strežkovi ženitvi in Tinkinih ljubeznih ter njenem slaboumnem otroku; tragika teh treh na trpljenje obsojenih oseb se vztrajno stopnjuje, pri Strežku je v začetku še komično vedra, s Srečo pa se končuje baladno grozotno. Vmes je nekaj digresij, ki pa so samo navidezne (n. pr. o Kosmačevem šolanju v Gorici in tamkajšnjem profesorju, modrujočem o sreči) in z zavlačevanjem dejanja le še bolj okrepe napeto vznemirjenost (očetovo pismo o razmerah na Primorskem in raznih vaških novicah). — Kosmač ima navadno rad živahen in obilen dialog. V obravnavani noveli pa je z njim nenavadno varčen, kljub temu z njim plastično posreduje značaje in situacije. Res mojstrski je v prizoru, ki prikazuje prijetno vzburjeno srečanje bujne mladosti — Tinke in študenta — sredi poletne narave na produ Idrijce. Prepletajoča se čustva narejene zlovoljnosti, nepokvarjene zadrege in vabljive omame so pisatelju narekovala dialog s skopimi, zapetimi stavki, miselnimi preskoki in še vmesnimi zamolki (v Kondorju na str. 14 in 15). — Poleg pripovedi in dialoga sta važna sestavina Kosmačeve pisateljske tehnike še opis, zlasti pa oznaka, ki naj bralcu kar najbolj predstavita okolje in približata osebe. Takšen je opis siromašne, a po gospodinjini zaslugi izredno snažne in po svoje udobne Strežkove bajte (str. 7) ali oznaka Tinke kot kramarsko našarjenega otroka ter nemirne, za uk ne preveč vnete, toda vesele in ljubke šolarke (9), goriškega profesorja — gobezdalastega filozofa in fašista (12/13), itd.

Kosmačevemu slogu so ljube prvine ljudskega izražanja, saj tematično obravnava največ življenje in miselnost svojih kmečkih rojakov. Tako v njegovem besednjaku redno srečujemo posebnosti tolminskega govora, v noveli Sreča n. pr. izraze: renčelica, viškati se, cedela, cendrav, čča, zleciniti se, usmajati. Kot realist je pri opisovanju vsakdanjega kmečkega življenja stvaren, zgoščen, nenavadno plastičen, pogosto tudi drastičen, rad ima ljudska rekla in primere: O srčnih zadevah niso mlatili prazne slame; napili so se žganja, preklinjali in se zjokali ali pa se znesli nad svojim sovražnikom (6). Hodil je po vasi kakor petelin po gnoju in vsakemu posebej razkrival čare in dobrote svoje Katarine (8). Križale so roke pod predpasniki, se majale s celim gornjim životom in se kajpak tudi tokrat niso mogle zediniti v svojih mnenjih (16). Zlasti pri lepih impresijah iz narave in močnih čustvenih doživetjih pa zna biti Kosmač v slogu tudi nežen in sočen ter pri tem domiselno in sugestivno izbira in veže epiteta, attribute, metafore in komparacije: Bilo je popoldne in sonce je navpično sekalo vame... v brnečo poletno tišino se je najprej razsul zvonek smeh, za njim pa se je oglasil trebušen bas (14). Trgala je nagelj in rdeči, drobnji lističi so kapljali na belo, razbeljeno prodno kamenje, kakor

kaplje krvi, ki jih seje na begu preplašena ranjena žival (15/16). Pogled na tolikere smešnosti v vsakdanjem življenju in boleča nasprotja v družbi ter zavest, da je sreča za siromake le brezupna iluzija, so občutljivega in kritičnega pisatelja napolnili s prikritim smehom in trpkim posmehom, zato ni čudno, če humor, ironija, oksimoron in paradoks spadajo med Kosmačeve najbolj pogostne figure: Še besedo sreča so po navadi uporabljali samo v nesreči (5); so mu na vsak način hoteli vtepti v drobno glavo veliko misel na družico (7). Tako so pretekla štiri leta tihe ljubezni, ki se je izražala v grdih besedah in zelenem sovraštvu (12). No da, saj to je bila pravzaprav njena edina sreča, da je umrla (22).

II. Ko z dijaki dodobra analiziramo izbrano novelo, se z njimi *na kratko pomenimo* še o drugih tekstih, ki so v Kondorju in so jih že doma prebrali. Pri teh pomenkih — zavzeli bi eno šolsko uro — študente navajamo k pravilnemu in tenkočutnemu dojetanju umetnin, k odkrivanju novih značilnosti in k primerjanju z znanimi pojavi ter tako k ugotavljanju zakonitosti, ki jim ob koncu omogočijo sintezo o avtorju; vrednost postopka je torej v tem, da se s kar se da lastnimi duševnimi silami dokopljejo do zaokrožene in nazorne predstave o celotnem pisateljevem delu. Mladina je zaradi pomanjkanja knjig, pa tudi ustaljenih metod vse preveč navajena od nas pasivno sprejemati, namesto da bi se na osnovi obilnega branja doma ter skupne interpretacije in pogovorov v šoli dokopala do aktivnega osebnega znanja, ki je seveda nepri- merno bolj prepričljivo in trajno. Naši pomenki bodo v zvezi s posameznimi Kosmačevimi teksti v Kondorju potekali nekako takole:

V črtici *Gosenica*, ki je docela avtobiografski spis brez izrazite zgodbe, pisatelj obravnava doživetja v rimski ječi. Sugestivno nam naslika svojo celico in druge prostore ter osebe od paznika do ravnatelja, hkrati pa celotno ozračje, polno sive enoličnosti, nečlovečnosti in tesnobe. Središče črtice je boj med zeleno kostanjevo mladiko in odurno požrešno gosenico, ki ga mladi Kosmač nestrpnopno opazuje skozi zamreženo okno in z njim simbolizira končno zmago življenja in svobode nad nasiljem in smrtjo. Črtica je estetsko dognan dokument o trpljenju primorskih Slovencev po fašističnih ječah in apoteoza večno zmagujočega principa življenja in pomladi. Uvodoma pisatelj v humorističnem tonu razpravlja o sistematiki živalskih vrst, ob koncu pa pripoveduje, kako vsako leto z vrnitvijo pomladi praznuje »svoj goseniški jubilej«.

Pot v Tolmin je izrazita okvirna novela: pisatelj kot študent stopa z očetom rano zjutraj v Tolmin, oče mu spotoma pripoveduje resnične zgodbe iz domače doline, da bi ga morda vnel za pisanje. Gre za niz treh med seboj povezanih zgodb o kmetih Ravničarjih, očetu in sinovih. Stari se je zanimal za tehniko, bil nekaj ljudski izumitelj in je z raznimi napravami hotel modernizirati svoje gospodarstvo, toda zaostali ljudje so trdili, da je v zvezi s hudičem. Osrednja zgodba pripoveduje o sinu Tonetu, »človeku srca«, in o njegovi bridki ljubezni. Dolga leta je koprnel po lepem bajtarskem dekletu, pa mu je mati iz gruntarskega napuha ni dovolila vzeti; po njeni smrti sta se sicer dočakala, a dekle je kmalu po poroki umrlo. Tone je iz obupa zanemarjal sebe in posestvo, se nagonsko vdajal dekli Zamorki in imel z njo kopo otrok, s srcem pa še naprej živel za rajno ženo. Tretji Ravničar, pohlepni Janez, se je hotel polastiti domačije, zato je spravil brata v grob in Zamorko z otroki pognal po svetu, končno pa se mu je omračil razum. Fabula v tej noveli teče skoraj neizčrpno; pisatelj oče pa ni le sijajen pripovedovalec, ampak tudi človeško razumevajoč in topel; njegovo izražanje je ljudsko in rahlo književno (organist

samouk). Omeniti je tudi lirične orise pokrajine, zlasti v začetku, kjer pisatelj slika divje oblačno noč nad tesno domačo dolino. Zamorka, ki prepuščena sama sebi skrbi za kopo otrok in jo novi gospodar brezdušno spodi po svetu, po socialni usodi in divji elementarnosti spominja, čeprav je v noveli precēj epizodna, na Hudabivnikovo Meto in njene samorastnike pri Prežihu.

V obširni noveli *Življenje in delo Venca Poviškaja* je Kosmač z neverjetnim psihološkim vživetjem spet prikazal usodo po naravi zaznamovanega in iz življenja izrinjenega mladega človeka. Venc je bil rojen s kilo in rahlo omejen, iz njega so se norčevali otroci, oče krojač ga je pri delu pretepal, sramotili so ga ob vojaškem naboru. Njegova tragika je dosegla višek, ko se je zaljubil v lepo vaško vlačugo, ki se je z njim brezsrčno poigrala, češ da se bo z njim poročila. Ko je le spoznal prevaro, je svojo hišo v ihti prepisal na sestro, ta pa ga je pregnala kot divjo žival v kaščo in končno je zaradi izzvanega napada na svaka prišel v zapor. Ko so ga pustili na svobodo, si je sam vzel življenje, polno bridkosti, ponižanja in samote, in se v gozdu obesil. Zanimiva je tudi kompozicija novele: prvo in zadnje poglavje prikazujeta, deloma dobesedno z refreni, Venčevo smrt, vmesna pa analitično odkrivajo njegovo bedno življenje od rojstva dalje. Po zgradbi in zlasti motivu delo nekoliko spominja na *Smrt in pogreb Jakoba Nesreče*, le da je Cankarjev junak kot izrazit družben izobčenec še bolj divje osamljen in gorkijevsko uporniški. Hkrati z Venčevo usodo prikazuje Kosmač tudi življenje celotne soseske med prvo vojno in za fašizma, njeno pobožnjakarstvo in vražarstvo, bučno veseljaštvu in ljubezensko izživljanje ter mržnjo vaških revežev do bogatinov. Po tej kolektivni plati vsebuje novela poleg tragičnega jedra tudi številne groteskne partije, slogovno pa so zanjo značilni narečni izrazi in ljudska rekla.

Sorodna, toda kljub tragičnemu koncu bolj svetla je novela *Smrt nedolžnega velikana*; dogaja se kakor večina Kosmačevih stvari v Idrijski dolini, oziroma v hribovskih vaseh nad njo. Hotejčev Matic se je nezakonski in slaboumen rodil revni domačinki, služkinji v Egiptu (eden od specifičnih socialnih problemov na Primorskem, prim. Bevkovo povest *Žerjavi*). Zrasel je sredi svobodne narave in pri dobrih ljudeh v pravega orjaka, po pameti in srcu pa ostal otrok, »nedolžna gora«. Ker so se ga ženske na samem bale, ga je boter Hotejec, da bi odstranil sleherni nevarnost, pripravil do tega, da je redno lokal le mleko in se motil z metanjem skal v Idrijco. Kljub skaljeni pameti pa je tudi v njem živelo čustvo človeške ljubezni in dekleta so mu iz sočutja izkazovala primerno pozornost. Po sončni dolini je tedaj segla mračna okupacija; vaški veljaki, gostilničar in župnik, so kramarsko sodelovali z okupatorjem, ljudstvo pa je zvesto domovini odhajalo v hribe. In tako je tudi Matic dobil od lepe Tilčke, odhajajoče v partizane, za spomin razkošno sončnico; ko se je vračal od nje, so ga, nič slutečega in nedolžnega, v trebuh zadeli rafali okupatorjeve strojnice. Kakor v prejšnji noveli tudi tu avtor začenja in zaključuje s siromakevo smrtjo, vmes pa retrospektivno pojasnjuje dogodke in junakovo življenje od rojstva dalje, pri čemer si idilika, humor, tragika in sarkazem organsko podajajo roke. Čudovito sočno in sončno riše Kosmač domačo pokrajino, prisluhniti zna nagonskemu in čustvenemu svetu umsko nerazvite sirote, njegov humanizem je tu ganljivo topel in čist, kakor je ostra njegova obsodba pobijanja nedolžnih; slog novele je ljudsko pristen in slikovit, njena forma do kraja pretehtana in izdelana.

Novelo *Očka Orel* dijaki poznajo po odlomku iz *Beril* za nižjo, zlasti pa po filmu *Na svoji zemlji*. Pisatelju, ki je po petnajstih letih spet obiskal dom,

zgodbo postopoma razpleta teta; kakor mnoge druge so tudi njo leta osvobodilnega boja v značaju docela spremenila. Po tolminskih grapah in hribih so se ljudje otresli dotokratne hlapčevske vdanosti, začeli so se zavedati usodne navezanosti na zemljo in domovino ter razmišljati o povojni ureditvi socialnih odnosov na vasi. Na Oblakovem vrhu nad Idrijsko dolino so se zbirali fantje v partizane in stari bajtar Obrekar, ki so mu sinovi pomrli ali bili po svetu, je s toliko večjo vnemo zbiral živila in jih v oprtniku nosil partizanom. Pa so v spremstvu domačih belogardistov prišli nadenj okupatorski oficirji, mu ubili ženo in zažgali dom, vnuček Boris se je pravočasno rešil v hosto, njega pa so odpeljali v Tolmin in ga tam zverinsko mučili. Vendar se je kljub betežnemu starčevskemu telesu do konca vedel kot junak in z orlovsko samozavestnimi in prodirnimi očmi v mučiteljih vzbujal strah. Po osvoboditvi Obrekarjevo požgano domačijo skupno obnavlja mladina, za neustrašenim starcem jo je prevzel mladi partizan Boris in nad njo kot simbol neupogljivega ponosa stalno kroži planinski orel. Pisateljev uvod o obisku doma je morda preveč obširen in tetino kramljanje nekam dolgovезno, zgodbo samo pa razpleta zelo neprisljano in spretno. V noveli je več karakterno zanimivih likov (Travnikarjev stric, spreobrnjeni Drejc, mali Boris, volčjak Smukač, krdelo okupatorskih pošasti), vse pa seveda nadkriljuje Obrekar; psihološko mojstrska sta prizora ob aretaciji doma in mučenju v Tolminu, v katerih igrajo predvsem njegove žive, prebadajoče oči in nasprotnikov onemogli bes; pisateljeva beseda je pri tem vseskozi občutljiva in poslušna posredovalka zadnjih psiholoških odtenkov in situacijskih premikov.

III. Da bo za dijake predstava o Kosmačevi umetnosti kar najbolj polna, bo prav, če jo bomo dopolnili z oznako še dveh pomembnih novejših tekstov. Povesti Pomladni dan in novele Balada o trobenti in oblaku študenti niso brali, zato jim mora njuno snov, idejo in formo *posredovati profesor*. Danes, ko smo vsi tako vpreženi, je res precej težko sproti najti čas za leposlovne novitete, toda vsaj pri pomembnejših avtorjih moramo to delati.

Pomladni dan, ki se začenja podobno kot Očka Orel, je pisatelju beguncu, popotniku in partizanu navdihnilo predvsem nenavadno domotožje, navezanost na tolminsko zemljo. Po dolgih letih odsotnosti se čudovitega majskega dne tik po vojni vrne domov, se spet srečuje z ljubimi prostori in pokrajino, podoživlja svojo bridko lepo mladost in se toplo spominja očeta in matere. Fabuliranja je v prvem, docela avtobiografskem delu povesti pravzaprav malo; predvsem gre za psihološke portrete domače družine in vaške srenje ter za lirsko občutene orise narave, in sicer v prefinjenem, kultiviranem slogu. Drugi in tretji del knjige sta bolj epska in zaokrožena, v njiju pisatelj razkriva življenjsko zgodbo dekleta Božene, ki je bilo med prvo vojno rojeno češkemu kadetu in je med drugo vzljubilo italijanskega partizana; oba sta nesrečno končala in so ju po usodnem naključju pokopali v isti grob v gozdnih strminah nad vasjo. Kosmač nazorno prikazuje hude razmere med prvo vojno, rekvizicije, stradanje, nemoralo, justifikacije, ko se je v dolini zaradi bližine soške fronte nakopičilo vojaštva. Poveljuje pa tudi žrtev polni boj našega ljudstva za slovensko zemljo med drugo vojno, ki se je končal zmagovito predvsem zaradi naše »besne zaljubljenosti« vanjo.

Balada o trobenti in oblaku je prijetno presenetila našo kulturno javnost, ker obravnava partizansko tematiko v nekonvencionalni, sodobni formi. V noveli se namreč prepletata hkrati dve zgodbi: eno snuje pisatelj iz svoje fantazije, druga se je zgodila v resnici; med obema je veliko asociacij in paralel,

le njuna junaka se v sorodni psihični in etični situaciji bistveno različno vedeta; prva zgodba je grafično označena s poševnim, druga z navadnim tiskom. Sedemdesetletni tolminski kmet Temnikar zapusti na sveti večer 1943 topli dom in odide v zasnežene hribe, da tam prestreže in uniči skupino belogardistov in tako reši partizanske ranjence v bližnji votlini pokola, čeprav pri tem žrtvuje lastno življenje in priključe grozotno maščevanje okupatorjev nad svojo družino: domačijo mu zažgo, sina in hčer ustrelje, ženo pa celó obglavijo. Istega dne bi mogel in moral precèj mlajši kmet Črnilogar pod dolenskim Gorjanci opozoriti na nevarnost takšne obkolitve v soseščini pri materi zbrane partizane; iz samoljubne strahopetnosti pa tega ni storil, zato so okupatorji hišo zažgali in so ljudje v njej zgoreli; njega pa je grizla vest in si je po osvoboditvi sam sodil. Delo se odlikuje po svojevrstni tehniki in tankočutnem slogu, zlasti pa po podrobni in pronicavi psihologiji ter povečuje etiko preprostega junštva in žrtvovanja za sočloveka; zanimiva je tudi psihologija umetniškega ustvarjanja, ki jo pisatelj razkriva v zvezi z nastajanjem prve, fantazijske zgodbe. Ima pa Balada to napako, da so posamezne partije obdelane neenakomerno, kajti Kosmač je za Našo sodobnost novelo pisal od številke do številke; tako sta preveč razvlečena uvodni pogovor s Črnilogarjem in oris pokrajinskih značilnosti Tihega dola, najbolj mojstrsko, napeto, grozljivo in pretresljivo pa sta prikazana Temnikarjev spopad z izdajalci in okupatorjevo maščevanje nad njegovimi. Pri tej junaški tragediji Temnikarica s svojo nemo bolečino žene in matere ter s ponosnim prezirom do zločincev in njihovih pomagačev moža etično morda celo presega.

Po vsem tem bi prišli do tele *sintetične oznake Cirila Kosmača*:

Pisatelj gleda na življenje do kraja realistično, vendar ga mehanično ne fotografira, ampak podaja emocionalno prežarjenega in estetsko prečiščenega; svoj pisateljski svet sam nekje označuje kot »svet čustvenih prividov resničnega sveta« (Pomladni dan, str. 139). Vir njegovim spisom so navadno osebni spomini, ustno izročilo in močno domotožje; zato si za prizorišče izbira tolminsko zemljo, posebej svojo Idrijsko dolino z obdajajočimi jo hribi. Motivno ga najbolj pritegujejo tragične usode duševnih neboglencev in lepih deklet ter socialno trpljenje in politični boj primorskih Slovencev od prve vojne preko fašizma do osvoboditve. Svoje napredne družbene nazore uveljavlja z umetniškim prikazovanjem samega življenja, ne pa z vsiljivo tendenco; tuje mu je tudi moraliziranje, pač pa vsa njegova dela kljub pogostni ironiji in sarkazmu preveva širok in topel humanizem. Kosmač ustvarja počasi in trudoma, toda pretehtano in izbrušeno, njegova novela je pogosto okvirna in retrospektivna, posebno skrb posveča psihologiji oseb in orisom pokrajine, slog je hkrati ljudsko klen in lirsko fin.

Za nakazano obravnavo sodobnega avtorja bi torej potrebovali štiri, kvečjemu pet ur, kar se mi ne zdi preveč, če hočemo končno vzpostaviti zdravo ravnovesje z avtorji druge polovice preteklega stoletja. Tekst za podrobno interpretacijo bi morali dijaki dobiti v šolskih berilih, za druge tekste istega avtorja pa bo moral verjetno slej ko prej skrbeti Kondor, ker bi se sicer berila preveč razrasla. Takšna poglobljena metoda bi zahtevala seveda večjih priprav od profesorja in večje zavzetosti pri študentih, saj bi morali doma mnogo več brati. Kolikor je ne bi mogli ali hoteli uresničiti pri obveznem pouku slovenske književnosti, pa bo vsekakor nepogrešljiva pri izbirnem, to je pri estetski vzgoji, za katero se bodo javili samo res zainteresirani in nadarjeni, a morda tudi v tej smeri že nekoliko izobraženi in zahtevni dijaki.